

3. VERBÁLNÍ KOMUNIKAČNÍ AKT A JEHO VÝZNAMOVÁ STRUKTURA

To, co je významné, ať již samo o sobě nebo pro daného jedince nebo pro druhého jedince nebo pro celé společenství, si lidé sdělují či nesdělují a zároveň to sdílejí či nesdílejí. To je oblast komunikace. Její základní, i když ne jedinou formou, je komunikace verbální. V následujícím výkladu, pokud výslovně nevedeme jinou formu, budeme mít na zřeteli pod termínem komunikace komunikaci verbální.

Verbální komunikace je umožňována lidským mluveným jazykem. Charakteristické rysy lidského mluveného jazyka mají k verbální komunikaci přímý nebo nepřímý vztah. Na druhé straně verbální komunikace přímo nebo nepřímo lidský mluvený jazyk charakterizuje. Vyjadřuje to například Hockettův přehled rysů mluveného jazyka. (Viz tab. 1, Hockett, 1958, uvedeno podle Robinson, 2003, s. 16.)

Tab. 1 Charakteristické rysy lidského mluveného jazyka podle C. F. Hocketta

1.	Hlasově-sluchový kanál (komunikace se uskutečňuje mluvením původce a slyšením příjemce)
2.	Rozptylové sdělování a zaměřené přijímání (signál putuje od mluvčího všemi směry, ale může být posluchačem prostorově lokalizován)
3.	Rychlé mizení (jednou pronesený signál rychle mizí a není již dále dostupný pro přezkoumání)
4.	Zaměnitelnost (dospělí mohou být jak příjemci, tak původci sdělení)
5.	Úplná zpětná vazba (mluvčí mohou mít přístup k čemukoliv ze své produkce)
6.	Specializace (množství energie v signálu není důležité, slovo znamená totéž, ať je šeptáno nebo vykřikováno)
7.	Sémantičnost (signály něco znamenají, vztahují se k vlastnostem světa)
8.	Libovlnost (symboly jsou abstraktní, kromě mála onomatopoických výjimek se nepodobají tomu, co zastupují)
9.	Nespojitost (slovník je tvořen samostatnými jednotkami)
10.	Posunutí (komunikační systém může být použit k odkazování na věci vzdálené v čase a prostoru)
11.	Otevřenost (schopnost vynalézat nové zprávy)
12.	Tradice (jazyk může být učen a osvojován)
13.	Zdvojení při vytváření vzorců (pouze kombinace jednotek jinak nemajících smysl mají smysl – to se projevuje jak v rovině zvuků a slov, tak v rovině slov a vět)
14.	Obcházení pravdy (jazyk umožňuje lhát a klamat)
15.	Reflexivnost (lze komunikovat o samotném komunikačním systému)
16.	Naučitelnost (mluvčí jednoho jazyka se může naučit druhý)

Tyto rysy, jak ukazuje W. P. Robinson, by bylo možné doplňovat a upřesňovat, avšak to by šlo za rámec naší práce. Pro náš problém je důležité, že rysy mluveného jazyka jsou tu charakterizovány převážně s pomocí verbální komunikace. Přitom nejde o totožnost. Proto se budeme k některým charakteristickým rysům lidského mluveného jazyka podle C. Hocketta vracet.

R. Jakobson (Jakobson, 1963; uvedeno podle Gombert, 1992, s. 1) v návaznosti na K. Bühlera ve svém rozdělení funkcí jazyka ještě více zvýrazňuje souvislost s verbální komunikací. Rozděluje je na základní a druhotné funkce. Základní funkce jsou ty, které se přímo týkají tří základních účastníků komunikační situace, totiž mluvčího, adresáta a toho, čeho se zpráva týká. Popisuje základní funkce následujícím způsobem. Expresivní funkce (či emotivní funkce) se týká zainteresovanosti mluvčího na tom, co on či ona říká. Konotativní funkce se týká té úlohy zprávy, která má podle záměru mluvčího ovlivnit partnera. Posléze reprezentativní funkce (či denotativní funkce) je zaměřena na předměty zprávy a tím spíše na obsah než na řečový akt. Druhotné funkce jsou rovněž tři. Fatická funkce se projevuje tehdy, když jazyk neslouží již ke komunikaci zprávy, ale v zásadě k udržování kontaktu mezi dvěma účastníky rozmluvy (například konverzace zamilovaných nebo výměna zdvořilostních formulí). Hrová či poetická funkce odpovídá hře s jazykem (například hra se slovy a jakékoliv poetické zacházení s jazykem). Konečně je to metalingvistická funkce, která se týká hovoření o slovech, lingvistické aktivity, která si bere samotný jazyk za svůj objekt. Rovněž k těmto funkcím jazyka podle Jakobsona se budeme vracet.

Položme si nyní otázku, v jakých funkcích v komunikaci vystupuje či působí význam. Předběžně lze odpovědět, že význam je předpokladem, prostředkem a výsledkem komunikace. Význam jako předpoklad komunikace se projevuje v tom, že se lidé mohou porozumět jedině tehdy, jestliže předem sdílejí elementární inventář společných významů a společná pravidla jejich užívání. Význam jako prostředek komunikace umožňuje proces komunikace jako předávání a přijímání významů. Význam jako výsledek či produkt komunikace je jejím vyústěním, ať již v podobě sdílení či nesdílení předávaného nebo přijímaného významu účastníky komunikace, nebo – v řidších případech – v podobě vytvoření významu nového.

Proč nestačí hovořit místo o významu o obsahu komunikace? Obsah je ve významu nesporně začleněn, avšak význam zahrnuje i další komponenty, vyjadřující vázanost komunikace na situační a širší kontext i na individuální psychiku účastníků (Janoušek, 1997, s. 127). Například v konkrétním pozdravu „Dobrý den“ je kromě obsahu, daného slovníkovým významem obou slov a gramatickou vazbou mezi nimi, zahrnuta významová vázanost na danou situaci, na momentální denní dobu, na psychické stavy i trvalejší psychické vlastnosti účastníků, na interpersonální, skupinové i širší společenské vztahy.

Komunikace je komplexním jevem, zahrnujícím psychické, jazykové a sociální, případně i další komponenty. Vyžaduje proto komplexní analýzu, i když její východisko může být různé. Příkladem takové komplexní analýzy při lingvistickém východisku je přístup J. Kořenského, J. Hoffmanové, A. Jaklové a O. Müllerové (1990). Autoři v komplexním rozboru postupují od společenské situace přes společnou činnost, komunikační situaci, komunikační kontext, komunikační událost, strukturu komunikační události z hlediska sociálně-psychologického, komunikační kompetence, pragmatického a tematicko-obsahového, ke struktuře objektové, struktuře textu (ko-

munikátu), stru
(Kořenský, Ho
úlohy významu
nout také větší
východiskem j
Jako možné
činnosti berem
1997, s. 128).
Rozlišujeme v

- motivaci ml
- intenci čili z
- smysl sděle
- rozhodován
- promluvu s
- rozhodován
- smysl sděle
- odhad inten
- efekt sděle

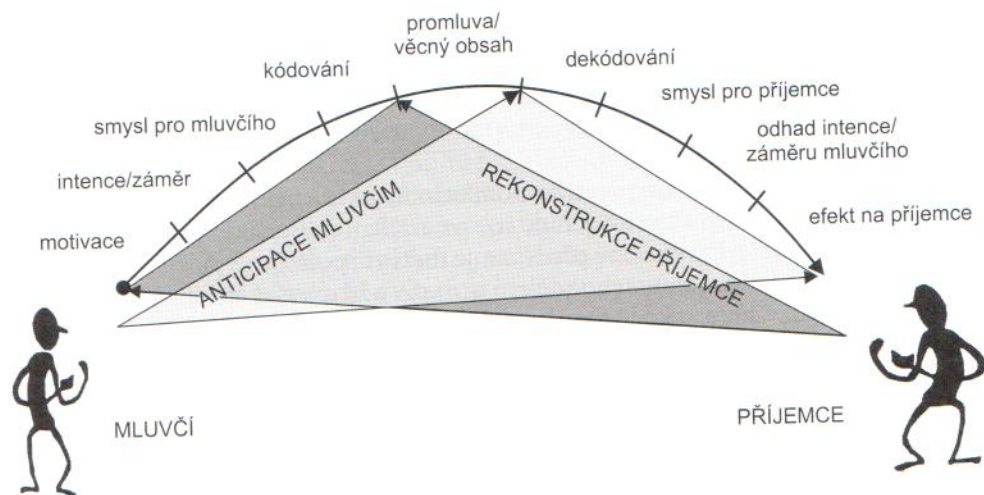
Obr. 2 Struk

Toto schém
s příslušnými
pět kompone
pro něho, roz
s jejím věčný
promluva s v
čího a je pří
o přijetí zprá

munikátu), struktury segmentace textu a struktury výrazově-formačních prostředků (Kořenský, Hoffmanová, Jaklová, Müllerová, 1990, s. 19). Psychologický rozbor úlohy významu v komunikaci by měl být také komplexní a měl by více méně postihnout také většinu uvedených komponent rozboru lingvistického. Jeho přirozeným východiskem je však rozbor komunikační aktivity jedince jako psychické činnosti.

Jako možné východisko pro rozbor komunikační aktivity jedince jako psychické činnosti bereme naše pojetí komunikačního aktu (Janoušek, 1968, s. 98, a později, 1997, s. 128). Schéma jsme později, jak plyne i z následujícího výkladu, rozšířili. Rozlišujeme v něm:

- motivaci mluvčího,
- intenci čili záměr mluvčího,
- smysl sdělení pro mluvčího,
- rozhodování mluvčího o podobě zprávy spjaté s jejím kódováním,
- promluvu s věcným obsahem sdělení,
- rozhodování příjemce o přijetí zprávy spjaté s jejím dekódováním,
- smysl sdělení pro příjemce,
- odhad intence čili záměru, případně motivace mluvčího příjemcem,
- efekt sdělení na příjemce včetně jeho motivace (viz obr. 2).

Obr. 2 Struktura komunikačního aktu

Toto schéma v sobě zahrnuje jak aktivitu mluvčího, tak aktivitu příjemce, ovšem s příslušnými modifikacemi. Mluvčí prožívá jako bezprostředně mu daných prvních pět komponent, a to v této posloupnosti: motivace, intence čili záměr, smysl sdělení pro něho, rozhodování o podobě zprávy spjaté s jejím kódováním a samotná promluva s jejím věcným obsahem. První čtyři komponenty probíhají skrytě. Pátá komponenta, promluva s věcným obsahem, je vnější, odděluje se od vnitřních částí aktivity mluvčího a je přístupná i příjemci. Zbývající čtyři komponenty, rozhodování příjemce o přijetí zprávy spjaté s jejím dekódováním, smysl sdělení pro příjemce, odhad intence

či záměru, případně motivace mluvčího příjemcem, a efekt sdělení na příjemce mluvčí od počátku a v průběhu svého komunikačního aktu předjímá, anticipuje.

Příjemce naopak prožívá jako bezprostředně mu daných posledních pět komponent, a to samotnou promluvu s jejím věcným obsahem, rozhodování o přijetí zprávy spjaté s jejím dekódováním, smysl sdělení pro sebe, odhad intence či záměru, případně motivace mluvčího, a efekt sdělení na sebe. První čtyři komponenty komunikačního aktu, a to motivaci mluvčího, intenci či záměr mluvčího, smysl sdělení pro mluvčího a rozhodování mluvčího o podobě zprávy spjaté s jejím kódováním, příjemce dodatečně rekonstruuje.

Jak plyne ze srovnání aktivit mluvčího a příjemce, je tu důležitá asymetrie. Jestliže mluvčí může anticipovat významovou strukturu svého komunikačního aktu ještě před jeho kódováním, příjemce může rekonstruovat významovou strukturu komunikačního aktu mluvčího až počínaje jeho dekódováním. Další asymetrie se týká smyslu sdělení pro oba účastníky. I když věcný obsah sdělení je pro ně v zásadě shodný, daný slovníkovými významy použitých slov a sdílenými gramatickými vazbami, smysl sdělení pro ně může být rozdílný. Smysl sdělení vyjadřuje totiž vázanost na motivaci obou účastníků a na jejich cílech, a dále na faktorech sociálních, jako jsou role, skupinová příslušnost a podobně. To vše může být mezi účastníky blízké, ale také velmi vzdálené.

3.1 POJETÍ KOMUNIKAČNÍHO AKTU PODLE A. R. LURIJI

Srovnajme nyní naše pojetí komunikačního aktu s některými jinými koncepcemi. Podle A. R. Luriji se uskutečňuje řečové sdělení mluvčího ve čtyřech etapách (Lurija, 1979, s. 187). První etapu představuje motiv či potřeba vyjádřit v řečové promluvě určitý obsah. U rozvinutého sdělení je motiv vždy, avšak existují případy, kdy motivace není rozvinuta, jako je tomu u afektivních výkřiků nebo u reaktivních odpovědí na otázku druhého. Samostatná odpověď ovšem rozvinutou motivaci vyžaduje. Zvláštní samostatný motiv bývá u monologického řečového projevu.

Druhou etapu představuje záměr výpovědi (v anglickém překladu utterance plan). Zde se vytváří základní schéma budoucí výpovědi. Podle Luriji lze tuto etapu charakterizovat jako utváření obecného subjektivního smyslu výpovědi. S odvoláním na výsledky lingvistiky hovoří o „sémantickém grafu“. V základním schématu budoucí výpovědi se téma – to, o čem se bude vypovídat, odděluje od rématu, od toho nového, co má do promluvy přijít. Réma představuje predikativní strukturu promluvy. Téma a réma tvoří výchozí soustavu těch vztahů, které mají potenciálně figurovat v budoucí promluvě a zabezpečují její koherenci. A. R. Lurija zde navazuje na jeden z přínosů Pražské lingvistické školy. Téma představuje východisko výpovědi, o čem se mluví, kontextově zapojenou, známou část výpovědi. Réma je to, co se říká o východiskové složce výpovědi, je to kontextově nezapojená, nová část výpovědi (podle Kořenský, Hoffmanová, Jaklová, Müllerová 1990, s. 139 a s. 143). A. R. Lurija uvádí příklad promluvy: „Václav slíbil Petrovi, že se bude večer věnovat Marii.“ V této promluvě je tématem Václav a rématem jeho slib, že se bude večer věnovat Marii. Toto

téma je zákl

multánního s

Třetí etapu

tečňuje přem

sivně se rozv

smysl se přev

ni řeč to um

řeč pouze jed

řeči slovo „p

něco“, „půjč

uchovává je

a umožňuje t

Čtvrtou et

autory v tom,

musí odpoví

začleněné vě

psychologick

sociálního st

k ní a podob

a zaměřenos

odvádějícím

dobnou stru

Pro náš pr

motivů od z

a zejména z

ne-li do prv

podle Luriji

obejde. (O L

je velmi důl

tační, ale i

Lurija se

Rozlišuje z

promluvy, c

porozumění

řečového ak

postupem o

ni celému t

dohadů a h

smyslu a vý

podřízené z

znamu (ext

hledat kont

příjemce uv

Při výběr

v daném jaz

baví kmen

réma je základním obsahem promluvy. Záměr či sémantický graf má charakter simultánního sémantického schématu.

Třetí etapu nazývá A. R. Lurija etapou vnitřní řeči. S pomocí vnitřní řeči se uskutečňuje přeměna, překódování simultánního sémantického grafu či záměru do sukcesivně se rozvíjející, postupně organizované řečové promluvy. Znamená to, že vnitřní smysl se převádí do soustavy syntakticky organizovaných řečových významů. Vnitřní řeč to umožňuje svým predikativním charakterem. Podle Luriji zahrnuje vnitřní řeč pouze jednotlivá slova a jejich potenciální vztahy. Například jestliže je ve vnitřní řeči slovo „půjčit“, tak tento predikát uchovává vztahy jemu vlastní, jako „půjčit něco“, „půjčit si u někoho“, „půjčit někomu“ a podobně. To znamená, že vnitřní řeč uchovává jednotlivé prvky sémantického grafu včetně jejich potenciálních vazeb a umožňuje tak opakované rozvíjení syntagmaticky organizované vnější řeči.

Čtvrtou etapou je rozvinutá vnější řečová promluva. A. R. Lurija souhlasí s jinými autory v tom, že jednotlivé věty vystupují v rozvinuté promluvě vždy v kontextu, který musí odpovídat nejen záměru mluvčího, ale i vztahu k promluvě u posluchače. Takto začleněné věty mají tedy nejen referenční, ale i sociálněkontextový význam. Široká psychologická a sociálně-psychologická analýza musí podle něho brát v úvahu situaci sociálního styku, motivaci mluvčího, obsah předávané informace, vztah posluchače k ní a podobně. Jde o celý program celostní promluvy. To vyžaduje udržet téma, réma a zaměřenost na úkol (tj. předat určité sdělení) po určitou dobu a čelit tak vedlejším, odvádějícím vlivům. Řečová promluva je tak složitou řečovou činností, která má obdobnou strukturu jako jiné formy psychické činnosti.

Pro náš problém je v Lurijově schématu produkce řečového aktu důležité odlišení motivu od záměru, zařazení obecného smyslu výpovědi před její řečovou formulací a zejména začlenění vnitřní řeči. Vnitřní řeč bychom však zařadili již do druhé etapy, ne-li do první, tedy do formování prvotního smyslu, tím spíše, že ve třetí etapě probíhá podle Luriji již překódování, které se ovšem zřejmě bez účasti vnitřní řeči také neobejde. (O Lurijově pojetí vnitřní řeči se zmíníme ještě ve čtvrté kapitole.) Konečně je velmi důležitý Lurijův důraz u rozvinuté promluvy nejen na referenční, tedy denotační, ale i sociálněkontextový význam.

Lurija se zabývá podrobně i aktivitou příjemce komunikačního aktu (1979, s. 217). Rozlišuje zde rovněž několik etap: od vnímání vnější řeči přes porozumění významu promluvy, dále přes porozumění hloubkovému podtextu či smyslu, až případně po porozumění motivu řečového aktu. Do jisté míry je to zrcadlový opak etap formování řečového aktu. Reálný proces porozumění se však podle Luriji nekryje s logickým postupem od porozumění jednotlivým slovům přes porozumění větám až k porozumění celému textu a jeho smyslu. Již od počátku jde o aktivní proces hledání, vytváření dohadů a hypotéz, případně předpokladů (pre-suppositions). Centrální je tu hledání smyslu a výběr z alternativ. Chápání jednotlivých slov a vět jsou pomocné operace, podřízené základnímu snažení rozšířovat celé sdělení z hlediska jeho vnějšího významu (external coherence) a vnitřního smyslu (internal coherence). To vyžaduje hledat kontext řečový i mimořečový. V rámci tohoto celkového pohledu na činnost příjemce uvádí A. R. Lurija řadu dílčích analýz.

Při výběru adekvátního významu slova je podle něho důležitá frekvence výskytu v daném jazyce. Například při zaslechnutí slova „kmen“ se pravděpodobně dříve vybaví kmen stromu než indiánský kmen. Záleží potom na řečovém kontextu, zda pří-

jemce odkryje ten význam slova, který zamýšlel mluvčí. U vět, kde se povrchová struktura nekryje s hloubkovou, je potřebná transformace gramatických struktur. Například věta obsahující dva záporu, „nepřivykl si nepodřizovat se pravidlům“, vyžaduje transformaci dvou záporů na jedno tvrzení: „přivykl si podřizovat se pravidlům“.

U celého sdělení či textu, skládajícího se z více vět, je třeba vzít v úvahu, že smysl předcházející věty ovlivňuje smysl následující věty. Na to upozorňoval již L. S. Vygotskij. A. R. Lurija uvádí příklad: „Ptáci loví brouky a housenky, oni ochraňují naše pole a lesy.“ Zde je třeba spojit vzdálené prvky („ptáci“ a „oni“), a ne blízké („brouci a housenky“, „oni“), jinak by bylo pochopení celého souvětí nemožné. Správné pochopení je umožněno obohacením smyslu následující věty smyslem věty předcházející.

Sbližování vzdálených prvků souvisí s vyčleňováním smyslových jader textu vyhledávací orientační činností při dekódování. Člověk přitom nevyhledává jenom jednotlivá smyslová jádra izolovaně, ale srovnává je mezi sebou, často se při tom vrací k místům, která již byla předmětem jeho vyhledávací činnosti. Tento proces lze podle Luriji označit jako analýzu prostřednictvím syntézy. Při dekódování mluvené řeči původce může příjemce k tomu využívat jako prostředků intonace, důrazu, pauz, změny tempa a podobně. Dekódování závisí zároveň na obsahu textu či promluvy, a to podle stupně jeho pravděpodobnosti. Tam, kde je pravděpodobnost obsahu textu menší, je jeho dekódování obtížnější.

Zvláštní pozornost věnuje A. R. Lurija odkrývání vnitřního smyslu či podtextu promluvy. Hovoří o její dvouplánovosti, tj. rozdílu mezi vnějším obsahem a vnitřním smyslem či podtextem. Tato dvouplánovost může být méně výrazná nebo výraznější. Nejvýraznější je u přísloví. Vezmeme-li například přísloví „Není kouře bez ohně“, je jeho vnitřní smysl podstatně odlišný od jeho vnějšího obsahu. Připomeňme také výše uvedený vnitřní smysl výrazu „Tancuj“ z Krylovovy bajky, který uváděl L. S. Vygotskij. A. R. Lurija připomíná také v souladu s Vygotským metodu K. S. Stanislavského, který k textu promluv pro herce připojoval podtext. Například v „Hoří z rozumu“ od A. S. Gribojedova vítá Sofie Čackého slovy: „Jsem ráda, Čackij, že jste přijel“. Paralelně naznačený podtext je „Chce zakrýt rozpaky“ (Vygotskij, 1970, s. 290). Analýza podtextu může jít ještě hlouběji, k porozumění výchozímu motivu mluvčího dané promluvy. To je však u Luriji jen naznačeno (Lurija, 1979, s. 246 a s. 249).

3.2 ANALÝZA PRODUKCE A RECEPCE ŘEČI PODLE W. LEVELTA A JEHO NÁSLEDOVNÍKŮ

Významný přínos k analýze produkce a recepce řeči představují v současné době výzkumy W. Levelta a jeho spolupracovníků. Upozorňuje na ně M. Břichcín (1999, s. 131). M. Břichcín na základě jejich údajů charakterizuje hlavní etapy produkce řeči takto: nejprve blok zvaný „konceptualizátor“ dodá obsahové jádro, „hloubkovou vrstvu“ zamýšlené promluvy. Potom blok „formulátor“ ve spolupráci s dlouhodobou pamětí gramaticky a fonologicky kóduje zprávu. Následuje činnost bloku „artikulátor“, který řídí provedení „fonetického plánu“ vyslovení věty. Zároveň začíná zpětnovazební okruh provádět analýzu akustických projevů mluvení až k porozumění významu i smyslu slovních spojení.

W. Levelt
ního, a tudíž
mů řečových
vyvolávání,
Prvním je ko
například m
udělat něk
zem „půjč
ještě vyjádř
podobu, má
Dalším p
kódování. P
zpráva v ko
účastníky h
vyjádřit iron
v závislosti
konceptual
„čarodějnic
mulátoru.

Ve formu
hledá lexiká
stup. Jejimi
manticky a
v zamýšlen
Syntaktická
jak jsou po
mantické d
část své sér
takticky je
funkce: pod
sémantické
Jiným příkl
sloveso „ro
spojit. Lem
jádril příslu
kový výsle

Následu
kódována i
by se změr
být dán for
vyhledáno
za jeden z
a její obsah
místo zam
opomenul
že tu prav

W. Levelt (1992, a také 2000) považuje řečový akt za způsob odkrytí komunikativního, a tudíž interaktivního záměru prostřednictvím mluvené řeči. Na základě výzkumů řečových chyb, pauz, váhání v řeči a reakční doby, včetně jejího experimentálního vyvolávání, jakož i údajů afasiologie, rozlišuje v řečové produkci několik procesů. Prvním je konceptuální příprava toho, aby bylo zamýšleného efektu dosaženo. Jestliže například mluvčí chce dosáhnout toho, aby mu partnerka půjčila jízdní kolo, může to udělat několikerým způsobem. Bud' oznámením „potřeboval bych kolo“, nebo příkazem „půjč mi kolo“, nebo otázkou „mohla bys mi půjčit kolo?“. Tyto způsoby je možné ještě vyjádřit různými variantami zdvořilosti. Zamýšlená zpráva, ať má jakoukoliv podobu, má mít argumentační strukturu a musí být vyjádřitelná slovy.

Dalším procesem je formulace zprávy. Ta je funkcí formulátoru a zahrnuje trojí kódování. První je gramatické kódování. Avšak tomu předchází intence, zamýšlená zpráva v konceptuální podobě. Již zde dochází k volbě, která je funkcí vztahu mezi účastníky hovoru, jejich společného zázemí, ale také druhotných intencí, záměru jak vyjádřit ironii apod. Například zpráva „Tvá sestra přijela“ může podle W. Levelta v závislosti na specifice volby, která předchází funkci formulátoru a je záležitostí konceptualizace, vést k takovým lexikálním selekcím ve formulátoru jako „anděl“, „čarodějnice“ apod. Zpráva jako konceptuální struktura představuje tak vstup do formulátoru.

Ve formulátoru probíhá gramatické zakódování, které bere zprávu jako vstup, vyhledá lexikální položky z mentálního lexikonu a dodá povrchovou strukturu jako výstup. Jejimi konečnými elementy jsou lexikální položky, lemmata. Lemmata jsou sémanticky a syntakticky specifikována. Jejich sémantická specifikace je založena již v zamýšlené zprávě v podobě konceptuálních podmínek nutných pro jejich vyhledání. Syntaktická specifikace zahrnuje kategoriální a podkategoriální informaci a způsob, jak jsou podkategoriální funkce lemmatu naneseny na konceptuální argumenty sémantické deskripce. W. Levelt uvádí tento příklad: lemma „polykat“ obsahuje jako část své sémantiky to, že nějaké téma Y je absorbováno nějakým činitelem X. Syntakticky je „polykat“ přechodné sloveso mající jako podkategorie dvě gramatické funkce: podmět a přímý předmět. Lemmata jsou vyhledávána, když jsou splněny jejich sémantické podmínky ve zprávě, a sama zase podněcují syntaktickou specifikaci. Jiným příkladem je formulace zprávy „lidé rozumějí“. Zde jsou vyhledány lemmaty sloveso „rozumějí“ a podstatné jméno „lidé“. Dále je třeba tato lemmata syntakticky spojit. Lemma „rozumějí“ má syntaktickou mezeru pro podmět, který by zároveň vyjádřil příslušnou argumentaci. Zařazení podstatného jména „lidé“ tomu vyhovuje. Takový výsledek gramatického kódování nazývá W. Levelt „povrchovou strukturou“.

Následuje další funkce formulátoru, fonologické kódování. Povrchová struktura je kódována řadou fonémů, tj. hlásek, které mají rozlišovací funkci a jejichž záměnou by se změnil význam slova (Ohnesorg, 1985, s. 11). Zvolené lexikální položce musí být dán fonetický tvar. Fonetická forma slova není hotové schéma, které může být vyhledáno jako celek. Musí být znovu a znovu konstruována. W. Levelt považuje za jeden z největších objevů soudobého výzkumu řečových omylů to, že slovní forma a její obsah jsou generovány odděleně. Příkladem je chybný výraz „peel like flaying“ místo zamýšleného „feel like playing“. Při konstruování výrazu „feel“ mluvčí zjevně opomenul požadované „f“. Avšak to, že mluvčí neřekl tedy „eel“ ale „peel“, ukazuje, že tu pravděpodobně fungovala aktivní osnova slova, která vyžadovala nástup sou-

hlásky. Mezera byla chybně vyplněna souhláskou „p“, která již byla k dispozici. Ačkoliv bylo nyní použito „p“, mluvčí nepokračoval tak, že by řekl „plying“ místo „playing“. Místo toho konstruoval slovo „flaying“. Zřejmě zase fungovala osnova slova a jeho počáteční souhlásková mezera byla zaplněna s pomocí „f“, které již bylo k dispozici. Tak vznikla druhá chyba. (Pozn. autora J. J.: peel like flaying – loupat jako při stahování z kůže, feel like playing – cítit se jako při hře, plying – dobré zacházení s něčím.)

Konečným krokem formulačního procesu u mluvčího je fonetické kódování. Účelem je vytvořit vyslovitelnou strukturu. Jak se to děje? Některé slabiky jsou produkovány normálním mluvčím tak často, že představují zafixované artikulační motorické vzorce, a jsou proto rychle vyhledány. Tyto vzorce jsou dále přizpůsobeny běžnému metrickému a intonačnímu plánu. Navíc je hlasitost a intonační modifikace řeči přizpůsobována podmínkám prostředí, aby překonala hluk a vzdálenost od partnera. Výsledkem fonetického kódování a tím celého formulačního procesu je artikulační schéma realizované artikulačním systémem.

Na závěr své charakteristiky řečové produkce klade W. Levelt otázku, zda existuje také zpětná vazba mezi lexikální selekcí a pojmy, které chceme vyjádřit. Jinak řečeno, zda existuje spontánní aktivita ve formulátoru, která by ovlivňovala konceptualizaci. Současná evidence pro takovou zpětnou vazbu je podle něho minimální.

M. Bierwisch a R. Schreuder (1992) se zabývají přechodem od pojmů k lexikálním položkám. Volbě lexikálních položek předchází u mluvčího mentální model zprávy, který zahrnuje všechny druhy informace – vizuální, auditivní, motorické, usuzovací i dosavadních znalostí. To je oblast konceptualizace. Lexikální systém, oblast formulátoru, zahrnuje sémantickou formu, tj. lexikální významy, dále fonetickou formu, tj. asociaci lexikálních významů s podmínkami jejich fonetické realizace, strukturu gramatických rysů, tj. osobu, číslo, čas aj., a strukturu argumentů, tj. pozice, kterou výraz nabývá, např. činitel, téma, zkušenost, zdroj nebo cíl.

V centru pozornosti autorů je vztah mezi konceptuální strukturou a sémantickou formou. Často se směšují a je nutno je odlišit. Například lexikálně je „Jan“ vlastní jméno, jehož prostřednictvím můžeme poukazovat na osoby mužského rodu identifikované tímto jménem. „Jan“ konceptuálně zahrnuje naše znalosti o všech osobách tohoto jména, které známe. Propojení mezi oběma těmito systémy, konceptuálním a sémantickým, je umožňováno jednak verbalizací, jednak interpretací. To, že mezi oběma systémy není izomorfismus, se projevuje v tom, že týž konceptuální význam může být různě sémanticky verbalizován, a týž sémantický význam může být různě konceptuálně interpretován. Interpretace je reprezentace sémantické formy určité promluvy v konceptuálním systému, zatímco verbalizace je mapování konceptuálního systému v sémantické formě. Sdělení „Jan je menší než Richard“ a sdělení „Jan není tak velký jako Richard“ obsahují stejnou konceptuální interpretaci různých sémantických forem, zatímco sdělení „Kávu dostanete ve třetím poschodí“ je stejnou verbalizací různých konceptuálních významů. Jde např. buď o informaci v supermarketu, nebo o informaci na konferenci.

Pro náš problém je velmi důležitá teze autorů, že pouze konceptualizovaná informace může být vstupem pro formulátor a lexikální vyjádření. To znamená, že je vyloučeno např. přímé lexikální vyjádření percepční informace nebo dokonce fyzických stimulů, i když by se mohlo zdát, že k tomu dochází při pojmenovávání předmětů

nebo srovnává
maji být verba
složek. Autoři
a myšlení. Od
dopracujeme k
převážně v pr
vistický mater

W. Levelt s
veit, 2000, s.
slycháme ně
jako proces p

Prvním kro
žování“ (strea
šina příjemců
v rámci souča
pravděpodob
(rozdílné vysl
kách (rozdíln
i o odkryvání
reprezentace“

Dále náslec
bloku „formu
ni“. Jde tu o s
proces probíh
angličtina, je
tzv. těžkou sl
ním nebo sek
střídání těžký
umožňuje čle
liší. Ve fran
rytmus, kdy t

Další funk
znávání slov
technicky na
s. 157) „koho
uvádí na zák
Připomeňme
Podle uvede
alternativní
slovní kohor
deaktivován
ný kandidát,
vysloveno. T
blém důležit
žené, např.
koncovek, t

nebo srovnávání slov a obrázků. Vystává dále otázka, zda myšlenky či zprávy, které mají být verbalizovány, jsou nutně zbaveny jakýchkoliv lexikálních či gramatických složek. Autoři zde vědomě nevstupují do problematiky vnitřní řeči a vztahu řeči a myšlení. Odvolávají se na introspekci, že obvykle víme, co chceme říci, dříve než se dopracujeme k tomu, jak to říci. To nevylučuje, že konceptualizátor, který funguje převážně v prelingvistických významech, nemůže integrovat i již formulovaný lingvistický materiál, pokud je přímo přístupný.

W. Levelt se zabývá také procesem porozumění řeči (speech comprehension) (Levelt, 2000, s. 157). Využívá k tomu výzkumy jak své, tak jiných badatelů. Když nasloucháme někomu, naším hlavním cílem je zjistit, co mluvčí zamýšlí sdělit. Stejně jako proces produkce, tak i proces porozumění zahrnuje několik fází či rovin.

Prvním krokem je akustická analýza přicházejícího signálu. Většinou se daří „ryžování“ (streaming), sledování hlasu mluvčího mezi všemi druhy šumů z okolí. Většina příjemců je dokonce schopna diferencovat jeden hlas, který je pro ně důležitý, v rámci současného hovoru několika lidí. Jde o tzv. cocktail party effect. Děje se to pravděpodobně na základě pozornosti vůči rozlišujícím informacím o samohláskách (rozdílné vyslovování anglických slov „put“ a „pot“, nebo „pat“ a „pet“) i o souhláskách (rozdílné vyslovování anglických slov „sea“ a „tea“, „bee“ a „me“). Možná jde i o odkrývání celých slabik, aspoň přízvučných. Tomuto stadiu se říká „prelexikální reprezentace“.

Dále následují funkce „rozborového bloku“ (parser), který je u příjemce protějškem bloku „formulátor“ u mluvčího. První funkcí tohoto bloku je „fonetické dekodování“. Jde tu o segmentaci řečového signálu do slov. Jde o složitý problém, i když tento proces probíhá u příjemců vcelku snadně. U přízvučně členěných jazyků, jako je angličtina, je zřejmě hlavní segmentační strategií předpokládat začátek slova před tzv. těžkou slabikou, což je slabika s plnou neredukovanou samohláskou a s primárním nebo sekundárním přízvukem (např. slova „boy“, „beacon“, „article“). Rytmičké střídání těžkých a slabých slabik zde umožňuje členění. Rytmus v různých podobách umožňuje členění i v jiných jazycích. Tyto rytmičké vlastnosti se ovšem mezi jazyky liší. Ve francouzštině je to rytmus dominantní slabiky, v japonštině je to moraičkový rytmus, kdy třeba slovo Honda je členěno na tři časové jednotky či mory – Ho-n-da.

Další funkcí rozborového bloku je morfologicko-fonologické dekodování a poznávání slov. Přicházející signál vyvolává nejprve množinu slov v mysli příjemce, technicky nazývanou podle W. Marslen-Wilsonové a A. Welshe (Levelt, 2000, s. 157) „kohorta“. Jak dochází k redukci kohorty na jedno poznané slovo? W. Levelt uvádí na základě výzkumu těchto autorů příklad se slovem „trespass“, „přestupek“. Připomeňme si v této souvislosti Saussurovy syntagmatické a asociativní vztahy. Podle uvedených autorů začátek slova „tr“ vyvolává vedle slova „trespass“ i taková alternativní slova jako „trap“, „tremble“, „treasure“, „treat“. To je tzv. „prvotní slovní kohorta“. Když je dekodováno „tre“, nekompatibilní slova jako „trap“ jsou deaktivována. Tak to postupuje dále. U dekodovaného „tresp“ je již v angličtině jediný kandidát, právě slovo „trespass“. Slovo je tak již poznáno, i když ještě nebylo celé vysloveno. To, že slovo může být poznáno i když ještě celé nezaznělo, je pro náš problém důležité. Složitější je to u komplexních slov, která mají další slovo v sobě obsažené, např. slovo „trombone“. Patří sem i dekodování časovacích a skloňovacích koncovek, třeba rozlišení tvaru členu „der“ a „den“ v němčině.

Následuje funkce gramatického dekódování. Postupuje obdobně po etapách. K odstranění nejednoznačnosti promluvy „my pupil“, totiž zda jde o „zornici“ nebo „žáka“, slouží to, když příjemce uslyší promluvu širší – „zornice mého oka“ či „můj žák neuspěl“. Důležité je zejména sloveso. Když se dekóduje slovesný tvar „see“ („vidět“), dovádí nás to ke struktuře „someone sees something“ („někdo vidí něco“). Gramatické dekódování užívá nejen syntaktických, ale i sémantických a pragmatických prostředků. Tím je dán přechod k dalšímu bloku.

Další blok je „konceptualizátor“, obdoba „konceptualizátoru“ u mluvčího. U příjemce je jeho funkce pragmatická a diskurzivní. Příjemce se zde snaží poznat, na co mluvčí poukazuje, jaký je jeho záměr a podobně. Opírá se přitom hlavně o celkovou znalost, dále o znalost konverzační situace, a také o znalost toho, co bylo řečeno dříve. Když řekne číšník v restauraci druhému „vepřová chce účet“, má na mysli zákazníka a ne vepřovou, což lze ze situace snadno vysoudit. Spoléhá se také na kooperativnost, tj. že mluvčí mluví pravdu. Někdy je kontextem průběh rozhovoru. Například někdo řekne dvě promluvy: „Mé auto nejezdí.“, „Baterie je vybitá.“ I když nebyla dříve o baterii řeč, lze okamžitě usoudit, že jde o baterii nefunkčního auta, o kterém byla řeč v předešlé promluvě.

3.3 DISKUZE O ZPĚTNÝCH VAZBÁCH

V souvislosti s koncepcí W. Levelta a jeho spolupracovníků vznikla diskuse o zpětných vazbách mezi jednotlivými fázemi produkce řeči. B. Rappová a M. Goldrick (Rappová, Goldrick, 2000 a 2004) vytykají této koncepci jednosměrný postup od pojmů k lexikálním položkám a posléze k zvukovému vyjádření. Staví proti tomu svou koncepcí čtyř vrstev uzlů představujících lexikální pojmy, sémantické rysy, lexikální položky a fonologické segmenty. Uzly v těchto vrstvách jsou podle nich spojeny obousměrně s výjimkou přechodu od sémantických rysů k lexikálním položkám, kde je spojení jednosměrné. Zpětná vazba od fonologické vrstvy k předcházející vrstvě lexikálních položek umožňuje preferování lexikálních výsledků před nelexikálními a fonologická informace tak může ovlivnit sémanticky řízenou lexikální produkci. Kromě zpětné vazby mezi uvedenými vrstvami předpokládají ještě tzv. kaskádovitou aktivaci, která umožňuje fonémům odpovídajícím sémantickým sousedům cílového slova být aktivní při fonologickém vyhledávání. Kaskádovitá aktivace konkrétně aktivuje taková sousední slova, která jsou si podobná jak formálně, tak sémanticky, oproti slovům, která jsou podobná jen formálně nebo jen sémanticky. K cílovému slovu „cat“ bude tak více aktivováno slovo „calf“ než pouze sémanticky podobné slovo „dog“ či pouze formálně podobné slovo „cap“. Z toho plyne, že sousední slova blízká jak sémanticky, tak formálně budou také pravděpodobněji chybně produkována.

A. Roelofs, spolupracovník W. Levelta (srv. Roelofs, 2004), proti tomu zdůrazňuje, že leveltovský model zahrnuje zpětnou vazbu od porozumění řeči, která podporuje sebemonitorování mluvčího při produkci řeči. Během konverzace mluvčí nejen mluví, ale také naslouchá řeči partnerově a monitoruje i často opravuje chyby řeči vlastní. Pokud jde o vztahy mezi jednotlivými rovinami modelu produkce, zahrnuje do modelu oboustranný tok informací mezi rovinou konceptuální a rovinou lemmat. To je

posun proti výše uvedenému Leveltovu názoru na tento problém. Po nalezení lemmat je podle Roelofse proces produkce řeči nicméně přísně jednosměrný. Sklon k lexikálnímu omylu není automatický. Jeho projev závisí na experimentálních podmínkách. Pokud jde o proces porozumění řeči, tak podle D. Norrise a spolupracovníků (Norrise, McQueen, Cutler, 2000, in: Roelofs, 2004), na které se Roelofs odvolává, je postup přísně jednosměrný v celém průběhu od zvuků k lexikálním položkám a zpětná vazba není nikdy nutná.

Uvedený spor se tak soustřeďuje na sebemonitorování při produkci řeči. Vraťme se proto přímo k charakteristice, kterou podává W. Levelt (2000, s. 156). Poukazuje na dvě cesty sebemonitorování. Jednou je věnování pozornosti vlastní vnější řeči, kterou člověk produkuje. Druhou je věnování pozornosti vlastní „vnitřní řeči“, kterou udržujeme v chodu v našem bdělém stavu a kterou považujeme mylně za řeč druhých, když sníme, nebo když jsme v akutním schizofrenním stavu. Není podle něho známo, co vnitřní řeč je. Lze předpokládat, že je to fonologický kód, přibližně jako výstup gramatického kódování. Ať je to cokoliv, můžeme jí věnovat pozornost a rozebírat ji jako rozebíráme to, co nám říkají jiní. To nám umožňuje monitorovat vlastní řečovou produkci a napravovat hrozící potíže ještě dříve než začala artikulace. Vlastní řeč se v tom případě zarazí. Může to být hned po první slabice, ale také později, když člověk nevěnuje tolik pozornosti sebemonitorování. Příkladem první zarážky může být toto přerušení: „a dále k žlu- ah, k zelené teče“. Příkladem druhé zarážky je přerušení po několika slovech: „a od zelené vlevo k růžové-ah, od modré vlevo k růžové“.

Podle W. Levelta monitorujeme dvě třídy omylů. První třída se týká přiměřenosti. Například: „Hledám nájemníka či spíše podnájemníka do svého bytu.“ Zde se potenciální neurčitost upřesňuje. Druhá třída obsahuje úplné omyly. To je příklad nesprávného označení barvy uvedeného výše. Přiměřenost napravujeme výrazy „nebo spíše“, „chci říci“ aj., při úplném omylu můžeme říci „ne“, „omlouvám se“ atd. Téměř vždy mluvčí doplňuje přerušenu syntax.

Za hlavní přínos detailní analýzy produkce řeči u W. Levelta a jeho spolupracovníků i zastánců odlišného přístupu pro náš problém je zjištění, že pouze konceptualizovaná informace může být vstupem do formulátoru, že jím nemohou být pouze percepční informace nebo dokonce pouhé fyzické stimuly. To odpovídá našemu pojetí komunikačního aktu i koncepci A. R. Luriji. Rozbor produkce řečového aktu podle W. Levelta, stejně jako výše podle A. R. Luriji, nás zároveň přivádí k dalšímu důležitému aspektu našeho problému, jímž je intrapersonální komunikace a vnitřní řeč.